

Hangváltozások szamojéd igetövekben

A szamojéd szótövek, különösen éppen az igetövek nem jelentkeznek olyan világos formákban, mint például a finn igetövek. Történeti szemlélettel három csoportba oszthatjuk a szamojéd igetöveket: vannak eredeti **a*-töví, eredeti **ä*-töví és eredeti **e*-töví igék. Az *o*- és *u*-tövek, valamint a veláris *e*- és *i*-tövek másodlagosak. (A veláris *e*- és *i*-hang az első szótagban is másodlagos.) Az összamojéd kéttagú igetövek rövid vokálisban végződtek; a második szótag hosszú vokálisának quantitása másodlagos. Az egytagú igetövek kéttagú tövekre vezethetők vissza. A többtagú igetövek jól elemezhető derivátumok.

A következőkben három igét tárgyalok. Hangsúlyozni kívánom, hogy nem teoretikus elgondolásokról van szó, hanem csupán megfigyelésekről, amelyek a CASTRÉN, LEHTISALO és KAI DONNER feljegyzéseiből származó nyelvi anyagon alapszanak.¹

1. Az egytagú jurák O. *mi-tš*, Szj., K. *mitš*, N. *miš*; 'geben, verkaufen' ige más szamojéd nyelvekből való megfelelőivel együtt a fi. *myö-*, *myy-* 'verkaufen' ige szócsaládjába tartozik (Beitr. 60; FUV. 37). LEHTISALO az uráli ige első szótagjának vokálisát ósuráli **ē* (? **ĕ*) hangban állapította meg. A szamojéd igék vokálisát összamojéd **i* hangra vezette vissza, és összamojéd **ē* ~ **i* váltakozásra hivatkozva felvetette a kérdést, vajon az *e*-hang, amely egyes szamojéd adatokban megjelenik, nem tekintendő-e másodlagos hangnak (VokJur. 100—103).

CASTRÉN Grammatikája szerint az ige töve a jurákban és a jensiszeiben *mis* (Gr. 381, 420—426, 496; Wb. jen. *mis*), a tavgiban pedig *mije*, *mij* (i. m. 440, 481—482). Az *s* elem azonban nem tartozik a tőhöz, mert kéttagú igék végvokálisa után is felléphet. CASTRÉN erdei jurák adataiban a *mi-* tő mellett feltűnnek teljesebb *mije-*, *miji-*, *mija-*, *mij-* tövek is: [sg. 1.] *mija-dm*, [sg. 2.] *mije-n* od. *miji-n*, praet. *miji-nas*, [sg. 3.] *mij-da*, praet. *mij-das*, [dual. 1.] *mij-ni* (p. 314). Megjegyzem, hogy a *mijen* ~ *mijin*, praet. *mijinas* alakok nem egyértelműek: pluralis tárgyra utaló sg. 1. személyű alakok is lehetnek *mi-* tőből; ebben az esetben a *je* ~ *ji* elem a pluralitás jele, és így nem a tőhöz

¹ M. ALEXANDER CASTRÉN's Wörterverzeichnis aus den samojedischen Sprachen Bearbeitet von ANTON SCHIEFNER. St. Petersburg, 1855.

Samojedische Volksdichtung. Gesammelt von M. A. CASTRÉN. Herausgegeben von T. LEHTISALO. MSFOu. LXXXIII.

Samojedische Sprachmaterialien. Gesammelt von M. A. CASTRÉN und T. LEHTISALO. Herausgegeben von T. LEHTISALO. MSFOu. 122. (CASTRÉN erdei jurák és szelkup adatait ebből a műből idézem.)

T. LEHTISALO: Juraksamojedische Volksdichtung. MSFOu. XC.

T. LEHTISALO: Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki, 1956.

KAI DONNER's Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik. Bearbeitet und herausgegeben von A. J. JOKI. Helsinki, 1944.

tartozik. — A LEHTISALO szótárából és szövegeiből való adatokban az igető általában *mī*-, képzős alakokban *mī*- és *mī*’-, s a gerundiumi PD. *mūmān*’ (Vd. 58) alakban két *m* között *mū*-. LEHTISALO erdei jurák adataiban a tóalak *mī*’-, *mī*’- és *mī*’-. Egy obdorszki adatban feltűnik a *mē*’-*ji*- tő: *nēri*’ *tāββīdy* *nīsāntp* *nēsāntp* *mējīdy* ’das eben von ihr Gebrachte gab sie dem Vater, der Mutter’ (Vd. 111). A -*dy* személyrag leválasztása után visszamaradó *mējī*- tőben a második szótag *i* vokálisát azzal magyarázhatjuk, hogy egy **meje*- tő végvokálisába beleolvadt a pluralitást jelölő **iε* vagy *i* elem. Ha figyelembe vesszük a tavgi *mīje*-, *mīj*- töveket, valamint a jurák tóváltozatokat, megállapíthatjuk, hogy az ősjurákban a **mēje* ~ *mīje* teljes tóalak a végvokálisát vesztett *mīj*- ~ *mīj*- tővel váltakozott.

A tavgi ige ragozási paradigmáiban (Gr. 481—482) a teljes *mīje*- tő az indicativus I. idejének alakjaiban és az imperativus egyes alakjaiban jelenik meg. Az indicativusi alakokban a tő után fellépő gégefőzár valószínűleg egy **t*. vagy **tt*. képző maradványa, s így a tavgi *mīje*’*ema* alak megfelelhet a jeni-szeji Ch. *mī-ti-bo*, B. *mī-te-bo* alaknak (vö. jur. BZ, *mītāβw* ’wir geben’ Vd. 318).

A szelkupban a N., KO. és részben a Cs. dialektusokból való adatokban *me*-, *mē*- tő jelenik meg, a Cs. nyelvjárásban *mē*- (*é = e*), a Cs. és FO. nyelvjárásban *mī*- (= *mī*-), a többi nyelvjárásban *mī*- is. A N., Cs., FO. dialektusban a sg. 1. személyrag előtti a egy **ŋa* képző vokális eleme (vö. AblSuff. 145).

A kamaszban CASTRÉN *mī-lam* adatában *mī*- tő, DONNER adataiban *mē*-, *mā*-, *mī*-, *mū*- tő jelenik meg. Velaris *e* és *i* hangot tartalmazó tóalak — mint láttuk — a szelkupban is van. Említést érdemel, hogy SPROGIS kanini feljegyzéseiben az ige egész ragozási paradigmájában *mī*- tő jelentkezik (ALH. II, 175). A kamasz *mū*- tőben a szókezdő *m*- labializáló hatása érvényesült éppen úgy, mint a jurák PD. *mū*- tőben. — A kihalt koibal-szamojéd nyelvből az ige *me-liam* ’ich gebe’ alakját ismerjük (Beitr. 60).

Bár a szamojéd tóváltozatok nagy részében *i* és *i* van, az *i*- hangot mégis másodlagos hangnak tekintem ebben az igében. A kamasz *mē*- és *me*- stb., a jurák *mējī*-, a szelkup *me*-, *mē*- és a koibal *me*- tövek alapján feltehető, hogy az első szótag vokálisa *e*-hang volt, és pedig — a hosszú *i*-hangot tartalmazó töveket is tekintetbe véve — hosszú *ē*-hang. Az első szótagban végbement *ē* > *i* hangváltozást a szóközépi **-j*- okozta; a szóközépi **-j*- más szavakban is okozott qualitativ hangváltozást. Így pl. a szóközépi **-j*- hatására bekövetkezett *ē* > *i* hangfejlődést mutathatunk ki az uráli ’Eiter, eitem ~ Fäulnis; faulen’ nomen-verbumban. LEHTISALO ebben a szóban is ósszamojéd **ē* ~ **i* váltakozást állapított meg (VokJur. 102). Másodlagosnak tartom az *e* és *i* hangok rövid quantitását a *mīj*-, valamint a *me*-, *mī*- tövekben; utóbbiakban nemcsak a tővégi vokális, hanem a szóközépi **-j*- is elveszett.

A szelkupban és a kamaszban az *e*-hang velárizálódását nem magyarázza meg a szókezdő *m*-hang, mert mind a két nyelvben szép számmal vannak, *me*-, (*mā*-), *mē*-, *me*-, *mī*-, *mī*- szókezdő hangkapcsolatok. Nem magyarázza meg az a feltevés sem, hogy a veláris *e*-hangot tartalmazó tövekben egy szóközépi **-j*- vezett el. Az eredeti palatális *e*-hang velárizálódását megmagyarázza azonban egy eredeti szóközépi palato-velaris mássalhangzó, ebben az esetben egy **ɣ*- spirans velárizáló hatása. Palato-velaris konzonánsok velárizáló hatását, amelyet finnugor nyelvekből is ismerünk, más szamojéd szavakban is megfigyelhetjük.²

² Legújabbán MIKOLA TIBOR mutatta ki meggyőzően palato-velaris mássalhangzók velárizáló hatását az ősmagyarban (Nyelvészeti Dolgozatok 47. Szeged, 1964).

A szamojéd nyelvi adatok alapján arra a meggyőződésre jutottam, hogy a 'geben, verkaufen' ige ősszamojéd alakja **mēye* volt; ebből az alakból fejlődött a **mēje* ~ *mīje* ~ *mīj-* alak. Az ősszamojéd **mēye* alak egyezik azzal a korai ósfinn igetővel, amelyet ERKKI ITKONEN megállapított (FUF. XXX, 6).

2. A 'Blut' jelentésű szóra CASTRÉNNál a következő jurák adatokat találjuk: *xeam*, *hēm*, *hōm*, Knd. *kem*, *kem*. CASTRÉN szövegeiben birtokos személyraggal ellátott alakokban kéttagú *a-*, *o-*, *u-* tövek is megjelennek: *xeava-da*, *xeavo-da*, *hēwu-da* 'sein Blut' (Vd. 11, 21, 30). — LEHTISALO szótárában a szó egytagú tundrai jurák alakjaiban a szó végén gégefőzár jele van. A vokalizmus nagy változatosságot mutat: hosszú és rövid veláris *e*-hang mellett diftongusok tűnnek fel: O., T. *xēm'*, U-Ts. *xeom'*, erdei jurák P. *keom*, *kvm* ~ K. *xvēm*, erdei jurák Sz. *kjēom*, Kisz., Nj. *kjēm*. Néhány tundrai jurák névszói és igei alakban kéttagú *a-* tő jelenik meg: U-C. *xāēββa-n* 'mein Blut (Plur.)', BZ. *xēoββa-ḡāβ* 'ich bestrich [die Götzen] mit Blut' (Vd. 285), MZ. *gēββa-ḡāḡā* 'sie trocknete das Blut ab' (i. m. 254). Egyes birtokos személyraggal ellátott névszói, továbbá egyes igei alakokban *u-*, *o-* tő jelenik meg: Kisz. *kēm̄m̄-ṭṭp* 'sein Blut', Nj. *k̄imm̄ṭṭpā* id. — MZ. *xēββoim̄p* 'das Blut begann zu fliessen' (Vd. 253). Feltűnik a szótárban egy njalinai deminutivum: *kjēḡm̄ḡo-ku* 'Blut [im Innern des Fisches]'. A *ku* képző előtti *o* jel ebben az esetben valószínűleg zöngétlen *i*-hang jele.³ Ha ez így van, a *ku* képző előtt egy **ei* diftongus lehetett.

A 'Blut' szót a tavgiból *kam*, a jeniszejiből Ch. *kī*, B. *ki* alakban ismerjük. Jurák első szótagbeli *ae*, *āei* stb. diftongusnak más szamojéd szóban is van *i* megfelelője: jur. *xāēββp* 'Knochenmark' ~ jen. B. *kia*; jur. *xāēβ* 'Körperseite' ~ jen. B. *kio*. A tavgi *kamu-bala* 'blutig' szóban *u-* tő jelenik meg, vö. erdei jurák (L.) Nj. *kōpatpā kēomm̄-ṭṭpā* 'rotbäckig' [„bőre vörös = véres"], Lj. *k̄imm̄y-ḡḡpā* 'ist rotbäckig', Kisz. *kēm̄y'uš* 'rotbäckig sein'. Nem világos a jen. *kijae* 'blutig' alak.

A szelkupban a 'Blut' szó egytagú alakváltozatai *a*, *ä*, *e* és veláris *e* vokálist tartalmaznak: N. *kap*, K. *kam*, *kem*, KO. *kam*, *kām*, *kem*, FO., Cs. *kām*, B., Jel., Taz. *kēm* (*ē = e*). Feltűnik a FO. *keām* alak és az NP. *keūwa-* (*i = i*; p. 130) kéttagú alak diftongusa. A kéttagú NP. alakok végén orosz *ə* betűvel jelölt nyílt *e*-hang jelenik meg: *kamə*, *kemə*, (p. 130) *kāmə* (~ *keūwa-*). — A 'Blut' szó a kamaszban is megvan: (C) *khem*, (D.—J.) *kēm*, *kām*, *kām*, *kām*, tehát nyílt, labializált és redukált *e* hanggal. Feltűnik az 'erröten, rot werden' jelentésű igék hosszú labializált *ē* hangja, illetőleg *ō* hangja: *kēm-nēm*, *kōm-nēm*. A 'rot' jelentésű szavak első szótagjában hosszú labializált *ē*, illetőleg *ō* és *ū* hang van: *kēm̄u*, *kōm̄u*, *kūm̄u*.

A diftongust tartalmazó jurák és szelkup adatok alapján gondolhatnánk arra, hogy az ősszamojéd szó első szótagjában diftongus volt, mégpedig — a nem-diftongust tartalmazó alakok vokalizmusát is tekintetbe véve — inter-dialektikusan váltakozó **ei* ~ **ei* diftongus. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt a tényt, hogy a 'rot' jelentésű kamasz szókban hosszú vokális van, még a *kē'm̄* változatban is, amelyben a gégefőzár **i* hang helyett állhat. A hosszú veláris *ē*-hang jurák igei alakokban is megjelenik. Figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy bizonyos jurák és kamasz adatokban az *m* gemi-

³ LEHTISALO szerint „o und'” in einigen Fällen vor einem stimmlosen Konsonanten bezeichnen im Waldjurakischen, wie im Lappischen, einen dem *h* ähnlichen Laut . . .” (Wb. CXVII). — Egy CASTRÉN szövegeből való mondatban: *siuddubeāh tji ḡar hāloh jilinjahanda ḡamsetjda* 'der Riese so viele Fische lebendig isst' (Vd. 174) a *hāloh* 'Fische' plur. accusativusi alak egy **hāloj* < **kālaḡ* alakra vezethető vissza, s így a *h* (= *o*) jel egy zöngétlen **i*-hang jele is lehet.

náta-, illetőleg félhosszú *m* hangként jelenik meg, és hogy egyes névszói- és igei alakokban *m* ~ *β* váltakozás is megfigyelhető. Mindezek alapján arra kell gondolnunk, hogy a diftongus másodlagos: az **ei* ~ **ei* diftongus az első szótag hosszú **ē* ~ **ē* vokálisának és az eredeti szóközépi **-j-* hangnak kapcsolatából keletkezett. Feltehetjük tehát, hogy az ősszamojédban volt egy 'Blut—bluten' jelentésű *e*- tövű nomen-verbum: **kēje* ~ **kēje*, s ennek a végvokálisát vesztett konzonáns-tövéhez hozzájárult az ősi **m*. ~ **β*. képző. A tárgyalt névszói és igei jelentésű szamojéd szók tehát voltaképpen **m*. ~ **β*. képzős származékszók, és így az egytagú alakok ebben az esetben háromtagú képzős alakból váltak egytagú szókká. Az *m*-hang megnyulását a szóközépi **-j-* hangnak és a képző konzonáns elemének összeolvadása okozta. A jurák *a*- tövekben megőrződött a **ma* képző vokáliseleme, a szelkup NP. alakok *a* hangja pedig a **me* képző vokáliseleme. Az *o*-, *u*- tövek **ma* + **i* képzős származékszók. A jurák *k'ēm̄m̄ə*- tő szintén származékszó: a **-j-* tőhöz **me* + **i* képző járult, s a geminata *m* mouiellierozottságát a szóközépi **-j-* és a képző *i* eleme okozta. — Az egytagúvá vált szó vokalizmusában bekövetkezett mélyreható változások: a másodlagos diftongusok, a monoftongizálódás, a rövidülés, a képző *m* ~ *β* konzonánselemének és részben a szókezdő **k-* hangnak hatására bekövetkezett velárizálódás és labiálizálódás, továbbá a második szótag vokálisában, az eredeti képző vokáliselemében történt hangváltozások mind fonetikai okokkal magyarázható jelenségek.

3. LEHTISALO szótárában önálló címszóként több nyelvjárásból fel van jegyezve a 'zu sprechen anfangen' jelentésű ige: O. *βāχāl's* stb. Ez az ige kétségtelenül összefügg a *βādv* címszó alatt felsorolt 'Wort — sagen, erzählen' jelentésű szókkal. Az O. *βā-χāl-t's* alakban a *βā-* egytagú tőhöz **k.* + **l.* mom.-inchoat. képző (vö. AblSuff. 355) és az infinitivus jele járul. A *βā-* igező a végvokális és a szóközépi **-t-* > -*δ-* hang elveszésével vált egytagúvá. Egy jurák mondatban (L.) PD. *tikkī βādā-mīp βādā-l-kkq-ββq* 'beim Sagen dieses seines Wortes' (Vd. 190) a 'Wort' és a 'sagen' ige töve azonos alakban jelenik meg. CASTRÉN és LEHTISALO szótárában azonban a névszói és az igei tőalak nem azonos: (C.) *wāda*, *wāda* 'Wort' (L.) O. *βādv* id., OP. *βādāp*, Lj., Sz., Nj. *βāttvā*, P. *βāttp* id. ~ (C.) *wādie-* 'sagen, erzählen', (L.) O. *βāđē-*, Nj. *βāđ'səp-*, Lj. *βāđze-* stb. id.

A jurák 'Wort' szónak a jéniszeji-szamojéd Bajicha-nyelvjárársában *bada*, a tavgiban *buadu* szó felel meg. A tavgi 'sprechen' jelentésű igei alakokban *bua-* tő jelenik meg. Az északi szamojéd nyelvek kéttagú 'Wort — sagen' szavának a szelkupban részint egytagú névszói, részint kéttagú névszói és igei megfelelői vannak: (C.) N. *édš*, KO. *ēđš*, *ēđs*, *ēds*, Taz. *ēđš*, B. *ēđš* (*īđš*, *īđš*), Kar. *ūt* (vö. *ūtom* 'mein Wort') (*ē = e*, *ī = i*); (D.: Anl. lab. 53), Ty. *ēđz*, N. *ēđz*, Vj. *ēđz*; — (C.) K. *ēđse* (*ēds*), Csl. *iečə*, FO. *ietə*. Egyes származékszókban kéttagú **e-* tő jelenik meg: K. *ēđse-gede* 'Wortkarg', Taz. *ēđe-geldšembang*, *ēđe-geldšembang* 'ich schweige'. DONNER kéttagú adataiban a végvokális *ə*: ATa., KTa. *ēđə*, FO. *ēđə*. — Az eredeti szókezdő **β-* a szelkupban elveszett. Az első szótag palatális vokálisát megőrizte a KO. *eedšonnang* 'ich sprach' igei alak hosszú *ē* hangja (ha nem sajtóhiba); a többi nyelvjárársban a vokális velárizálódását bizonyára a szókezdő **β-* okozta. Az 'ich sprach' jelentésű alakokban (N. *ēđšonnak*, KO. *ēđšonnang*, K. *ēđšonnang*, *ēđšonnang*, *ēđšonnang*, Cs. *iečšonnang*, FO. *ietšonnang*) a második szótag *o* hangja valószínűleg redukált *a* hangból fejlődött: DONNERnél az igei alak Csa. *ieđšə-ŋ*. — A szelkup NP. *ēđši*, *ēđši* alakoknak megfelel a jurák O. *βāđi-ntört's* 'klatschen' igében meg-

jelenő *βādi-* tő (-i < *e + *i). A szelkup szóközépi mássalhangzók -*t* folytatói (a többi szamojéd nyelvben *č > *t-hang).

A szelkup adatok első szótagjában a hosszú és rövid vokálisok mellett diftongusok is feltűnnek (Csl, OO. *ie*, Cs. *ie*). A második szótagban az orosz ə betűvel jelölt hang eredeti *ā- tőre utal, mint pl. a fi. *pesā, emā, isā, mātās* szavak egyes szelkup megfelelőjében. A második szótagban az e, ə, ø is megjelenik az *ā folytatójaként éppen úgy, mint pl. a fi. *pesā* szó egyes szelkup megfelelőiben (vö. *VokJur.* 103). Mégis a 'Wort' jelentésű szóban a redukált ə, hang és a végvokálisnak majdnem valamennyi szelkup dialektusban bekövetkezett elveszése elsősorban *e tővéghangzóra utal.

A szelkup és az északi szamojéd adatok vokalizmusának ellentmondásait megmagyarázhatjuk azzal a feltevéssel, hogy az összamojédban interdialektikusan váltakozott egy **βāičā* és egy **βeičē* nomen-verbum. Mivel az északi szamojéd nyelvekben a szókezdő *β- megőrződött, labiálizáló-velárizáló hatása fokozottabban érvényesült, mint a szelkupban. E kettős hatás következtében a jurák szó első szótagjában **βāi-* ~ **βei-* > **βai-* ~ **βoi-* > *βā-* hangfejlődés ment végbe, majd pedig előreható illeszkedéssel — legalább is egyes jurák dialektusokban (s a jensiszejiben és a tavgiban is) — a Wort jelentésű szó a- tővévé vált: **βāde* ~ **βāde* > **βāda*. Az O. *βādānno* sg. locativusi alak csak a- tőből magyarázható, viszont az O. *βādi* plur. accusativus ā- tőből vagy még inkább e- tőből. Világosan ā- tőre utal a *βādē* igető és igealak: az *ε végvokálisba beleolvadt egy **ie* képző, amely egyúttal a szóközépi konzonáns mouiellierozottságát is előidézte: **βāde* + *ie* > *βādē*. Hasonló hangfejlődés történt az ā- tővű 'leben' ige jurák alakjában is: ősjurák **jile* + *ie* > *jiltē*. — Az összamojéd *ā- és *e- tővek között lehettek és voltak is ingadozások, de általában a szamojéd nyelvekben is elkülönülnek egymástól az *uráli és az összamojéd *ā- és *e- tő kategóriák. Nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a szamojéd nyelvek mai egytagú szavai túlnyomó többségükben *e- tővű szavak voltak.

A szamojéd igetővekben végbement hangváltozásokat többféle tényező összehatása idézte elő, és e hatásoknak megvolt természetesen a maga kronológiája. Kétségtelen azonban, hogy a hangváltozásokban igen fontos szerepe volt a semivocalis *i*-vel alakult diftongusoknak, illetőleg azoknak a hangkapcsolatoknak, amelyeket az első szótag vokálisa az elsődleges vagy másodlagos szóközépi *-j- hanggal alkotott. Fontos szerepe volt továbbá a második szótag eredeti véghangzójának egy **je* vagy **i* képzőelemmel történt egybeolvadásának. Ez a képző, amely a *βādē, jiltē* típusú jurák igékben a második szótag hosszú időmértékét és a szóközépi konzonáns másodlagos mouiellierozottságát is eredményezte, lényeges tényező egyúttal a jurákszamojéd ige-ragozás kialakulásában. Ez a **je* vagy **i* elem egy összamojéd nomen-verbumhoz járulva a nomen-verbum kettős tartalmát elkülönítette, szétválasztotta azzal a funkciójával, hogy megjelölte, specializálta a cselekvésfogalmat. A mai jurák *jiltē* 'leben' szó azzal vált igévé és különült el a *jil'* 'Lebenszeit' nomentől (amelynek elsődleges jelentése bizonyára 'das Leben' volt), hogy az összamojéd **elā*, ősjurák **jilā* nomen-verbumhoz hozzájárult a **je* vagy **i* elem.

A szamojéd igetővariánsok megfigyelése közben arra a meggyőződésre jutottam, hogy a szamojéd vokalizmus problémáit nem szükséges összamojéd qualitativ hangváltakozások [Lautwechsel] alapján magyarázni. A szamojéd szótövekben hangváltozások történtek, és ezeknek a hangváltozásoknak fonetikai okai voltak.

N. SEBESTYÉN IRÉN